

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

В. А. Кельман

Інститут електронної фізики НАН України

Розглянуто основні звершення та досягнення науково-педагогічної та науково-організаційної діяльності професора І.П.Запісочного. Наведено цікаві моменти творчої та науково-організаційної роботи, проаналізовано основні людські риси, що дали можливість створити наукову школу з фізики електронних і атомних зіткнень. Наголошено на вагомому внеску професора І.П. Запісочного в створення нового, перспективного наукового напрямку – вивчення фізичних явищ, що мають місце в активних середовищах лазерів.

Здається, ніби ще вчора, як завжди, по-сміхаючись усім, широкою розмашистою ногою, трошки ніби похитуючись, він входив в інститут. А тут йому були раді усі, і він це відчував, сприймав як очевидне й заслужене, бо ж і він усіх любив тут, про всіх знав найголовніше. Коли він запитував про твої справи, про домашніх, то це не було простою ввічливістю і нічим більше. Насправді він щиро уболівав за нас, тішився нашим успіхам, у багатьох із яких стояв біля витоків, співчував і намагався допомогти у складних ситуаціях. Але ось уже півтора року його з нами нема. Ми вчимося достойно жити і працювати у стінах академічного закладу, що став його улюбленим дітищем, але вже без нього, звітуючись тепер перед власною совістю. У холі інституту нас зустрічає його меморіальний барельєф, його робочий кабінет перетворено в меморіальну кімнату, вийшла книжка його спогадів, яку Іван Прохорович дописував уже будучи важко хворим. Але все ж головним є пам'ять про вчителя, про "шефа", як більшість із нас його величали, у нашій свідомості.

Про що ж хотілося б поділитися з читачем, згадуючи про Івана Прохоровича? Безумовно, я є лише одним із багатьох, кого навчав і виховував І.П. Запісочний. Понад сорок кандидатів та десять докторів наук були його учнями, якими він особливо пишався. А сюди слід додати ще величезну кількість спеціалістів, зайнятих на освітянській ниві, виробництві, КБ, на державній службі у різноманітних відомствах та установах. Тому я далекий від думки, що мої спогади якісь особливі чи більш вагомі, аніж у інших колег. Втім, все ж таки, дещо довелось бачити, чути, на-

вчитися у Івана Прохоровича, а потім і працювати пліч-о-пліч з ним. У часовому проміжку – це усе моє життя, починаючи з третього курсу фізичного факультету (1968 р.) – і аж до кончини Івана Прохоровича в 2001 році.

Отже, у стінах фізичного факультету УжДУ, його величній будові над Ужем, особлива група радіофізиків спеціалізувалася на кафедрі квантової електроніки. Потрапити на цю кафедру було престижно. Адже викладали на ній прекрасні вчені і педагоги, просто симпатичні, приємні, високоосвічені, інтелігентні молоді доценти, кандидати наук В.С. Шевера, О.Б. Шпенік, Л.Л. Шимон, І.Г. Жуков, І.С. Алексахін, В.С. Скубенич – до речі, усі вихованці, учні Івана Прохоровича. Адже очолював цю кафедру один із корифеїв фізичної науки на Закарпатті, її засновник, – висока, красива людина, на той час недосяжна й незрозуміла, а тому ще більш загадкова й приваблива. Значно пізніше ми переконалися, що одночасно це ще й напрочуд проста і по-справжньому інтелігентна людина, приємна і рівна у спілкуванні з усіма, незалежно від займаної посади. А вже набувши певного життєвого досвіду, зрозумів і надзвичайно цінував у свого шефа мабуть чи не найголовніше. Він надзвичайно вдало зумів підібрати колектив, з яким працював і який очолював. І люди вірили йому й тягнулися за ним, бо був щирим, відкритим, справедливим. Мені по суті, не відомо жодного випадку, аби шеф когось штучно стримав у рості, не дав можливості розкрити свої здібності, "зарубав". А для цього йому доводилося інколи й маневрувати, закривати очі на деякі анкетні дані і т.д. Звичайно, як вимогливий керівник, він міг

інколи досить однозначно і твердо вказати на недоліки, промахи, упущення в роботі. Від цього можна було й засмутитися. Проте, як правило, вже наступного дня він ладен був забути минуле, ніколи не таїв тривалий час невдоволення. Як кажуть, швидко відходив. При вирішенні кар'єрних питань однозначно головну роль відігравали здібності і досягнення, а не якісь інші питання.

До речі, хочу навести кілька приказок із числа тих, що допомагали Івану Прохоровичу у наведенні порядку та вгамуванні нерадивих:

- Хотет быть святее папы.
- Хороша ложка к обеду.
- Доверили козлу капусту.

Не буду переповідати його насправді тяжкий шлях у науку, де мали місце і не завжди сите, не завжди забезпечене дитинство, і важка хвороба, часті переїзди і зміна місць навчання, й, нарешті, роки воєнного лихоліття. Рано пішов із життя тато. Отже, все доводилося здобувати практично без особливої допомоги, виключно власною працею і наполегливістю. Труднощі загартовували юнака, готували достойно зустріти нові випробування.

За визнанням самого Івана Прохоровича, визначальний вплив на його долю справило навчання в аспірантурі Ленінградського державного університету, де керівником його дисертаційної роботи був член-кореспондент АН СРСР С.Е. Фріш. Перебування у північній столиці, наполегливі праця і навчання тут перетворили молодого провінціала (вираз самого І.П. Записочного) у вченого-спеціаліста в галузі електрон-атомних зіткнень і атомної спектроскопії, кандидата наук. Тут же Іван Прохорович знайшов свою долю і в особистому плані, одружившись із Ганною Семенівною Нейоловою, котра не тільки була йому вірною дружиною, вихователькою дітей, але й неабияким спеціалістом бібліотечної справи, гарною помічницею І.П. Записочному-вченому.

Молодий вчений прагнув самореалізації, самостійної роботи. І де ж її було починати, як не з чистого аркуша на новому місці? На початку 1954 року І.П. Записочний з дружиною приїжджає в Ужгородський державний університет, де й розпочав, як виявилось, надзвичайно плідну й спов-

нену звершень науково-педагогічну діяльність. Завдяки більшою мірою праці самого Івана Прохоровича та його учнів (мені теж довелося брати участь у цій роботі), головні етапи та результати цієї роботи вже викладено у двох книжках [1, 2], а тому є доступними для ознайомлення громадськості. Певен, що найбільш корисними ці книжки є для молоді, що обирає шлях у науку. Через це я обмежуся суто власними враженнями від особистості Івана Прохоровича. Можливо, дещо буде сказано й про один із напрямків, що був започаткований Іваном Прохоровичем в Ужгородському вузі та в академічному закладі – газову квантову електроніку. Зберігаю цей термін через те, що його полюблив сам І.П. Записочний, окрім того, по суті він є на диво точним. Не претендую на повний аналіз ситуації, хто ж вніс найвагомійший вклад у цю галузь.

У 1975 році я завершив своє навчання в аспірантурі. Кандидатську дисертацію із електрон-іонних зіткнень я виконував у відомій “3-й” лабораторії. Керівником роботи був Іван Прохорович. Науковий керівник та співробітники цієї лабораторії, власне, і зробили мене вченим. Оскільки це ще не мемуари, то я хоча б коротко згадаю прізвища тих, у кого я навчався. Це нині доктор наук, завідувач відділу, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки А.Й. Імре; академнаставник, кандидат наук В.С. Вукстич; кандидат наук А.Й. Дашченко. Іван Прохорович особисто знаходив час, незважаючи на зайнятість, переконувати недосвідченого аспіранта в доцільності й актуальності теми роботи, допомагав аналізувати численні проблемні ситуації, брав участь в обговоренні результатів, написанні статей та консультував у роботі над дисертацією.

Наприкінці 1975 року навчання в аспірантурі було завершено, я був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника в науково-дослідний сектор УжДУ. На цей час і припадає зміна у моїй науковій орієнтації. Я продовжив свою наукову діяльність у рамках госпдоговірної тематики, замовником якої було КБ С.Корольова. Зі своїми чималими фінансовими можливостями замовник на довгі роки визначив деякі нові напрямки діяльності кафедри. Лаконічно цю діяльність можна було б

охарактеризувати як вивчення активних середовищ для лазерів із іонізаційним та рекомбінаційним типом нерівноважності на основі парів металів. Керівниками теми були Іван Прохорович Запісочний та Василь Степанович Шевера. Василь Степанович був першопрохідцем у цій галузі знань в УжДУ. Обидва наші керівники, вочевидь, були сміливими людьми, оскільки поставлені завдання були зовсім не тривіальними, а колектив, що їх вирішував, у своїй більшості склали молоді випускники аспірантури, “січовики”, не сильно обтяжені знаннями і досвідом роботи у новій галузі. Скажу чесно, було нелегко. Знову ж таки, І.П. Запісочний та В.С. Шевера обрали оптимальний спосіб вирішення поставлених проблем, яким не тільки вирішували тактичні завдання. Зокрема, нам було довірено вести цілком самостійно окремі розділи програми. Тому ми мали можливість вивчати нові методики, розробляти і створювати нові експериментальні стенди, навчатися і консультиватися у кращих союзних наукових закладах – як академічних, так і галузевих, і, нарешті, брати участь у роботі всесоюзних конференцій та семінарів дуже високого рівня. Зокрема, у нас склалася плідна співпраця з Фізичним інститутом ім. П.М.Лебедева АН СРСР, Інститутом високих температур АН СРСР, Інститутом оптики атмосфери Сибірського відділення АН СРСР, Ростовським держуніверситетом. Така напружена робота врешті-решт принесла свої плоди у вигляді як ряду важливих наукових та практичних результатів, так і значного підсилення нового напрямку у кадровому та апаратному планах. Мені приємно згадувати, що в цьому численному колективі поряд зі мною пройшли чималу школу мої товариші й колеги доктор наук В.П.Стародуб; доктор наук, професор, завідувач кафедри І.І.Опачко; доктор наук М.І.Гайсак; кандидати наук М.-Т.І. Соскида, Є.Ю.Ремета, Б.В.Шкоба, М.М.Ердеві, О.К.Шуаїбов, О.М.Конопльов, В.Ю.Фучко, М.Ф.Вереш, В.С.Рогulich та інші.

Наступний переломний період. На початку 1982 року значна група співробітників кафедри квантової електроніки на чолі з шефом переходить у щойно створене ним Ужгородське відділення ІЯД АН України. У відділення було залучено існуючі струк-

турні підрозділи академії фізичного профілю в Ужгороді – відділи фотоядерних процесів та теорії елементарних взаємодій. “Квантовики” ж утворюють кістяк новостворених відділів іонних та електронних процесів. Це був, мабуть, один із найбільш плідних й важких періодів у діяльності Івана Прохоровича. Навесні йому сповнилося 60. Він був енергійним, сповнений планів і задумів. У потязі Ужгород-Київ-Ужгород він проводив тоді, мабуть, десь із 25% свого життя, вирішуючи у центрі проблеми становлення Ужгородського відділення. Йому вдається вирішити кардинальне питання про початок будівництва лабораторного корпусу. Незабаром у колектив відділення влився відділ СКТБ ІЯД, очолюваний кандидатом наук Д.Б.Гоєром, а в 1986 році до відділення приєднується лабораторія ВНДІ монокристалів на чолі з професором М.І.Головеем. Колектив поповнився чисельно, його коло наукових пошуків було розширено. Отже, створювалася база для створення повноцінного інституту з широким колом вирішуваних задач.

На жаль, незабаром Іван Прохорович був змушений відійти від адміністративної діяльності. Склалося так, що обіймаючи посаду головного наукового співробітника, він працював спочатку у відділі електронних процесів, а з відкриттям Інституту електронної фізики – у відділі квантової електроніки, що я їх очолював. Цей період у житті Івана Прохоровича теж був сповнений кипучої діяльності. Я щасливий з того, що наші відносини в цей період не були нічим затьмарені й подалі склалися як стосунки між учителем та учнем. Одним словом, ми розумілися, поважали один одного, сприяли один одному в роботі. Знову, скориставшись виразом самого Івана Прохоровича, охарактеризую цей період як час визнання. Продовжувалася робота з аспірантами, було написано оглядові статті, видано наукову автобіографію до 75-річного ювілею Івана Прохоровича. Подіями найбільшої ваги стало відзначення двох авторських колективів, очолюваних І.П.Запісочним, лауреатськими званнями. Зокрема, на початку 1994 року Іван Прохорович та його учні В.А.Кельман та Ю.О.Шпенік стали лауреатами премії ім. К.Д.Синельникова НАН України за цикл праць по лазеру на парі вісмуту, а вже не-

забаром Іван Прохорович та його учні О.Б.Шпеник, А.М.Завілопуло, А.Й.Імре, Л.Л.Шимон, І.С.Алексахін разом із В.І.Лендєлом та О.П.Сабадом за цикл праць з резонансних явищ в атомній фізиці стали лауреатами Державної премії України в галузі науки і техніки.

Потрібно сказати, що ці прояви визнання здобутків наукової школи І.П.Запісочного були б неможливими без цілеспрямованої і тривалої праці Івана Прохоровича, коли детально осмислювалися й відшліфовувалися результати пошуку, а потім матеріалізувалися у вирази, речення, тексти подань матеріалів у відповідні комісії.

Відверто кажучи, звичайно, і в Івана Прохоровича також збулися не всі його мрії. Вже ми, учні, співчували, що, можливо, недостатньо було оцінено його науковий доробок, переживали за нього під час виборів в Академію, в інших непростих ситуаціях. Не вдалося довести до завершення справу з реєстрацією відкриття резонансів у електрон-атомних зіткненнях (авторами відкриття передбачалися С.Е.Фріш, І.П.Запісочний та О.Б.Шпеник). Треба сказати, однак, що кожна невдача тільки спонукала Івана Прохоровича до інтенсифікації роботи, до, як правило, успішних спроб вирішити проблему з наступної спроби. Отакої наполегливості часто й не вистачає сучасним молодим вченим.

Іван Прохорович був люблячим чоловіком, татом, дідусям і прадідусям. У сім'ї,

мені здається, він також був головним. Дружина і діти прекрасно відчували важливість діяльності їхнього тата, а тому вдома панувала обстановка не тільки взаємної поваги й любові, але й певного підпорядкування інтересам науки. Втім, це зовсім не означало якоїсь відмови від звичних людських радощів. Сім'я любила відпочинок, подорожі, спілкування з численними друзями, знайомими, сусідами. Ми, учні Івана Прохоровича, особливо цінували домашні зустрічі з шефом та його близькими, черпали певне натхнення від них. Нам їх не вистачатиме.

На завершення хочу ще раз наголосити. Іванові Прохоровичу випало на долю немало звершень. І вона, доля, не помилилася, обравши його для заснування в Ужгороді всесвітньовідомої наукової школи з атомної і молекулярної фізики. Він був свідомий важливості цього, і, я впевнений, зробив максимум можливого з того, що вона могла йому відвести. Велич зробленого лише зростатиме з часом, якщо справу буде гідно продовжено новим поколінням ужгородських фізиків. І хоч шеф уже став легендою, у спогадах його сучасників він назавжди лишиться світлою, чистою людиною, ЛЮДИНОЮ СЛОВА, ЛЮДИНОЮ ДІЛА, ЛЮДИНОЮ ЧЕСТІ.

Для мене особисто велика честь, що я мав змогу вчитися, працювати з Іваном Прохоровичем, бути певною мірою співтворцем малої частини досягнень його наукової школи.

Література

1. Іван Прохорович Запісочний. Біобібліографія до 75-річчя / Упор В.Т.Маслюк; вступ. Ст. О.Б.Шпеник, Л.Л.Шимон, В.А.Кельман; відп.ред. А.М.Завілопуло – Київ: Наук. думка. 1977. – 103 с.
2. І.П.Запісочний. Шлях у науку. Спогади – Ужгород: Мистецька лінія, 2002. – 70 с.

A WORD ABOUT THE TEACHER

V. A. Kelman

Institute of Electron Physics, Ukr. Nat. Acad. Sci.

The main achievements of Prof. I.P.Zapesochny in his scientific, pedagogical and managing activity are considered. The interesting snapshots of his creative, scientific and managing work are given, main features are analyzed that have enabled the scientific school on the physics of electron and atomic collisions to be created. The appreciable contribution of I.P.Zapesochny into the formation of a new promising scientific field – the studies of physical phenomena in laser active media – is pointed out.